

דתישכונע

פרשת כי תצא, תש"פ, מספר 1383

לשון בני אדם

ברוך ברזל

חוקי העולם הקדום מייצג אפולוגטיקה, שבשורשה מקבלת את בכירותה של הקידמה המחשבתית, אך מסתפקת בהורדת הרף; די בכך שהתורה מתקדמת מחוקי חמורבי. אך האם נותר בה, באותה חוכמה בת אלפי שנים, לחלוחית כדי להעשיר גם את עולמנו?

ניתן לקבל השראה מהאופן שבו ניהלו חכמים את הדיאלוג הבין-דורי, כאשר בעצמם נתקלו בנקודות מתח דומות. את פרישת השמלה, למשל, הם עידנו ופירשו מטפורית כעדים;² דהיינו, ראייה משפטית המחוררת כשמלה. חכמים נטו מהפשט, נעזרו בכלי המדרש והפרשנות היצירתית, אך אפשרו דו-קיום בין התפיסה המשפטית המתקדמת של תקופתם ובין המשפט הגולמי יותר המתואר בפרשה.

במבט עמוק יותר, חז"ל חשפו בפנינו את עצם הצורך בפרשנות מעדנת. הם אינם מסתירים את נקודות המתח וחוסר הנוחות שלהם עם פרשיות מסוימות בתורה. כשם שאת פרשת הבן הסורר הם דחקו לשולי התיאוריה – לא היה ולא עתיד להיות – כך גם את פרשת השמלה "גייר" כדי להתאימה לקטגוריות המשפטיות של תקופתם. אך, למרות הכנות שבו, למודל ההתמודדות הזה יש מחיר. האם ההתנתקות מהפשט לא מבטלת, למעשה, את המסר המקראי?

קליפת המציאות אל מול הגרעין הערכי

בבואנו להתמודד עם הסתירה בין עולם הערכים המודרני לזה העתיק, יש להבחין בין שני מקורות מתח. לעיתים התורה משקפת עבורנו ריאליה חברתית זרה, המורכבת ממנהגים קדומים, מבנה חברה וכלכלה, ובמקרים מסוימים אף טכנולוגיות עתיקות שאבדו מעולמנו. זהו הפער המציאותי – המקום בו התורה משקפת ריאליה, אך לא בהכרח נוקטת עמדה מוסרית. מתוך מציאות חברתית זו, התורה מציבה חוקים, ערכים והדרכה מוסרית. שם טמון הגרעין הערכי – ליבו של המסר הרעיוני של התורה.

במקרים מסוימים האבחנה בין הריאליה למסר הערכי ברורה וחדה. כך למשל, כשהפרשה מצווה: "לא תרֹאֶה אֶת שׂוֹר אֶחָיִךְ או אֶת שׂוֹן נְדָחִים... הַשֶּׁבַע תִּשְׁיֵבם, לְאֶחָיִךְ" (כב:א), השור או הנדח הם לא יותר משיקוף למציאות קדומה, שבה הנוף העירוני זרוע בחיות משק. הגרעין הערכי טמון, כמובן, במילים "הַשֶּׁבַע תִּשְׁיֵבם"; החובה

"לא היה ולא עתיד להיות",¹ כך אומרים חז"ל על דינו של בן סורר ומורה. אבחנה היסטורית או נבואה עתידית, אך בעיקר ביטוי של חוסר-נוחות עם הדין המקראי הנוקשה, חסר הפשרות.

הפרשה עמוסת דינים ובהם רבים העוסקים בדיני משפחה. הדגש הוא על הסדרת מתחים ועל מקרי קיצון; אישה אהובה מול צרתה השנואה, בעל מעליל על אשתו הטרייה, ויבם הממאן לקחת את אלמנת אחיו. רשימת הדינים עלולה לצרום לקורא המודרני, שכן הם נוגעים בנקודות מתח קריטיות שבין עולם הערכים המערבי לבין זה המקראי. מצוות הייבום, למשל, גם אם כוונותיה טהורות – חסד לאח המת, מניחה זוגיות שתכליתה העמדת צאצאים ופרישת חסות כלכלית שהם הפרה של אתוס הזוגיות העכשווי, שבסיסו אהבה וחיבור נפשי. דיני הירושה, המגוננים על בכור האהובה, מתערבים בחירות האדם על נכסיו ושוללים את זכותו לבחור כיצד לחלקם אחר מותו. מעבר לכך, הם מבטאים את הריאליה הפוליגמית – שתי נשים – כמציאות מובנת מאליה. אפילו פרשת ה"מוציא שם רע", המעניקה הגנה משפטית לאישה מפני עלילות הדברים של בעלה, מייצגת מציאות הזרה לקורא המודרני: "וּפְרָשׁוּ הַשְּׂמֵלָה לְפָנָי זְקָנֵי הָעִיר" (כב:יז), זכר לתיעוד הבתולים כפי שהיה נהוג בתקופה הקדומה.

כנות, הסתרה ופרשנות

כמחנכים, וכמי שמבקשים לשאוב השראה מן התורה כמקור סמכות, עלינו להתמודד בכנות עם נקודות מתח אלו. יש שייסברו כי זהו מבחן הנאמנות של האדם הדתי, הדורש ממנו לבטל את נטייתו האישית, את תפיסת עולמו ואת הלך מחשבתו אל מול גזירת הכתוב. אולם, אינני סבור כי ניתן למחוק מאות שנות קידמה תרבותית ומחשבתית, ולהעמיד עולם דתי, שבאופן מעשי (ובעיניי גם באופן מוסרי) אין לו קיום במציאות החברתית המודרנית. אחרים מבקשים להניח את הדעת בהשוואה לסטנדרטים עתיקים; אכן, ביחס לתרבויות המזרח הקדום התורה מציעה מערכת חוקים פרוגרסיבית. אך מה, אם כן, יש לתורה להציע אל מול מערכת החוקים שלנו, הפרוגרסיבית אף ממנה? למעשה, "הניצחון" על

* ד"ר ברוך ברזל, המחלקה למתמטיקה, אוניברסיטת בר אילן.

1 מסכת סנהדרין עא ע"א.

2 מכלתא משפטים יג.

יבמתו השערה אל הזקנים ואמרה מאן יבמי... (כה:ז) – בדיוק הסיטואציה של תמר, שבריאליה הקדומה נדמתה ללא מוצא. הייבום הוא, אם כן, שיקוף למציאות החברתית בעת העתיקה. והחליצה היא ביטוי לשאיפה המקראית לתקן את העוול הפוטנציאלי הגלום בה.

אם נדייק בלשון הפרשה נגלה עוד פן, רחב יותר, בעמדתה המוסרית של התורה. המוטיב ששוזר את הפרשייה העגומה של יהודה ותמר הוא כוחו המשפטי הבלתי מעורער של ראש החמולה: יהודה הוא השולח את תמר לחיות בבדידות בבית אביה, ומשנודע לו שהרתה – הוא הפוסק את דינה: "הוציאוה ותשרף". הוא התובע, הוא החוקר, הוא השופט. הוא גם המושיע, כפסע מהאסון: "ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני" (שם:כו). למרבה הטרדיה, לא תמיד צדקת האישה גוברת על כבוד המשפחה.

אל מול מציאות זו של משפט פנים משפחתי מציעה פרשתנו נתיב אחר, הנתיב המשפטי (כה:ז-ט):

...ועלתה יבמתו השערה אל הזקנים ואמרה מאין יבמי... וקראו לו זקני עירו... ונגשה יבמתו אליו לעיני הזקנים וחלצה נעלו... מהותה של הפרשה אינה במצוות הייבום, אלא בהפקעת הכוח מידי ראש החמולה ע"י הוצאת הדיון אל הערכאה המשפטית. יש לאישה סעד משפטי; גורלה אינו נתון לשרירות ליבו של אב הבית. אילו רק הייתה האפשרות מונחת בפני תמר...

המהפכה השיפוטית

המשפטי אל מול המשפחתי – זהו המוטיב המקשר בין כל דיני המשפחה של הפרשה. כך למשל, המשפט מסדיר את דיני הירושה, כי אינו סומך על אב המשפחה שינהיג חלוקה הוגנת, בהיותו מוטה כלפי אשתו האהובה. ב'בן סורר ומורה' הדגש הוא על המילים: "ותפשו בו אביו ואמו והוציאו אתו אל זקני עירו ואל שער מקמו" (כא:ט) – דינו לא יחרץ בפורום הפנים משפחתי, אלא בבית הדין. וכאשר הבעל טוען כי אשתו הטרדיה זנתה, גם פה המשפט העממי, הפנים חמולתי, עלול להיות מוטה לרעת הרעיה, והנערה עלולה לעלות קורבן על מזבח כבוד המשפחה, כפי שכמעט אירע לתמר (כפי שעדיין קורה בשולי החברה הישראלית). לכן התורה מדגישה (כב:טו-ט):

ולקח אבי הנערה ואמה והוציאו... אל זקני העיר השערה. ואמר... את בתי נתתי לאיש הזה לאשה וישנאה... ופרשו השמלה לפני זקני העיר. ולקחו זקני העיר והוא את האיש ויסרו אותו...

הסוגיה תוכרע בשער העיר, בפני הזקנים, על פי דין, ולא בערכאות המשפט העממי הפנים משפחתי.

ספר דברים מבקש להעמיד חברת חוק. משפט אחד לכול, ולכן עיקר עניינו בסוגיות שבאופן מסורתי היו נדונות ומוכרעות בתוך המשפחה. אין הפרשה דנה בשגרת החיים הנורמטיבית של

לעזור ולנקוט פעולה למען אחיך. בשל כך, אם נפרש את השור בהרחבה ככלי רכב, ונכלול במצווה גם את החובה לעזור למי שרכבו התקלקל בשולי הכביש, לא נראה בזה כלל חריגה מהפשט. למעשה, אם ניצמד לפן המילולי, ונגביל את יישום המצווה לשור ושה בלבד, כנראה שנחטא למסר המקראי. זו, כמובן, דוגמה טריוויאלית, אך נוכל לגזור ממנה כלל פרשני: יש לברור את הגרעין הערכי מתוך המסגרת הריאלית, וממנו לגזור את השורש המוסרי של המצווה.

לעיתים, המשימה הפרשנית הזו דורשת אבחנות וניואנסים דקים יותר. למשל, מהי עמדת התורה ביחס לריבוי נשים? התורה לא אסרה לשאת שתי נשים, אולם מעולם גם לא נקטה עמדה אקטיבית להתיר. אנו מסיקים את עמדת התורה במשתמע מתוך דינים, כגון דיני ירושת הבכור שבפרשתנו, או סיפורים, כגון סיפורי האבות, שמהם ברורה המציאות החברתית הפוליגמית. נוכל לומר שההיתר לשאת שתי נשים הוא שיקוף למציאות החברתית הקדומה, אך אינו בהכרח המסר שאותו מבקשת התורה לקדם.

אז מהו, אם כן, המסר הערכי של התורה בעניין זה? התורה מבקשת באופן עקבי לתקן את העוול הפוטנציאלי הגלום במציאות הזו: למשל, בפרשתנו היא אוסרת להפלות בין בני האהובה והשנואה. בפרשת "משפטים" היא מבצרת את זכויותיה של האישה האחת לעומת האחרת, הצעירה ממנה: "אם אחרת יקח לו, שארה כסותה וענתה (של הראשונה) לא יגרע" (שמ' כא:י). ובסיפורי האבות, התורה מתארת תמונה ביקורתית של השבר המשפחתי הבלתי נמנע כתוצאה מהמתחים המובנים במשפחה הלא מונוגמית. התורה, אם כך, אינה אוסרת פוליגמיה, אך מוטרדת מהשלכותיה החברתיות, ומהמצוקה הפוטנציאלית של הנשים בצילה.

באבחנה שהתווינו: ההיתר לשאת שתי נשים אינו יותר משיקוף למציאות הקדומה. לא שם נמצא המסר. הרגישות לעוול הפוטנציאלי – שם טמון הגרעין הערכי, וזוהי עמדתה המוסרית של התורה לדורות. נכון הוא שהתורה אינה אוסרת באופן קטגורי את הנוהג הקדום, אך קריאה רגישה, שמבחינה בין שיקוף המציאות לעמדה העקרונית, מראה שהיא מסתייגת ממנו. ומתוך הקריאה הזו, החרם הידוע של רבנו גרשום, הוא למעשה המשך ישיר של הקו הערכי המקראי.

הייבום – מאידך גיסא

את קצה החוט לחשיפת הגרעין הערכי מניחה בפנינו פרשיית הייבום. הנוהג עצמו, לפיו האח מייבם את אלמנת אחיו, איננו חידוש מקראי. כך היה נהוג בתרבויות המזרח הקדום, כפי שנראה מסיפור יהודה ותמר (בר' ל"ח). יהודה דוחה את תמר בלך ושוב, ממאן לאפשר לבנו שלח ליבמה, ומותיר אותה זקוקה ועומדת. מה שנעדר מהסיפור הוא מסלול החליצה, ולפיכך נגזר על תמר לחיות באלמנות חיות. ייתכן, אם כך, שזהו לב החידוש של פרשתנו – אפשרות המוצא מכבלי הייבום: "ואם לא יחפץ האיש לקחת את יבמתו ועלתה

מאונן, נכד ליהודה, לא היה הוא נחפז לשלחה כן. אך כעת, היא אלמנה בבית אביה זרה בבית יהודה.

התורה ערה לחוסר השוויון הטבוע במבנים החברתיים של תקופתה, למערכות היחסים הבלתי מאוזנות. ובצמתים אלו היא דורשת לווסת את מאזן הכוחות, לתת סעד לחלש, ולתקן את העוולות שעלולים לצמוח מתוך הקרקע החברתית הזו.

משמעות

"דיברה תורה בלשון בני אדם" אומרים חכמים, ולהערכת דבריהם מכוונים בדיקוק אל סגנון הקריאה שהצענו. ללשון בני אדם יש הקשר חברתי, היסטורי וריאלי, ורק על הרקע הזה ניתן למצות את המסר המהותי שבדברים. בשפת אנוש ניתן להחיות את המסר המקראי ולהעניק לו משמעות לדורות. הריאליה היא בת חלוף, אך הגרעין הערכי ממשיך לשאת פירות לעד.

סוף דבר, השאלה החשובה, זו שבה פתחנו, אינה רק כיצד ליישב את המתח הערכי ביננו לבין התורה. חשוב יותר לשאול במה יכולה התורה להעשיר אותנו ואת עולמנו המודרני. הרי מחוסר השוויון של עברנו הפטריארכלי לא נותרו כי אם שרידים אחרונים, ודומה שהעוולות וחוסר האיזון, שאותם התורה מבקשת לתקן, כבר מזמן מתוקנים בחברה המודרנית. אך האם נוכל לומר בכנות שבחברה שבה אנו חיים לא נותרו עוד מוקדים כאלה של עוולה פוטנציאלית? האם אין בחברה המערבית המודרנית נקודות מתח לא מאוזנות? אנשים וקהילות הזקוקים לחיזוק? חובתנו לשאול מי הם האישה השנואה, או האלמנה חשוכת הילדים של המאה העשרים ואחת. היכן נדרשת ההתערבות שלנו – חוקית, משפטית או רגולטורית – כדי לתקן חוסר איזון מובנה הקיים בחברה. זהו לב ליבו של הגרעין הערכי שאותו מורישה לנו הפרשה.

התורה, אם כן, לא דיברה על שמלה, אלא על ראיות. לא דיברה על ייבום, אלא על הזכות למשפט הוגן. לא דיברה על ירושה, אלא על תיקון העוולות של החברה הפטריארכלית. למעשה היא לא דיברה על כל אלה, אלא על הרגישות החברתית לקיומן של חולשות מובנות בחברה – בכל חברה, ועל החובה המוסרית שאינה בת חלוף, לתקן, לאזן ולחזק.

משפחות מתפקדות, אלא בצמתים שבהם ראוייה התערבות של המחוקק, אל מול ראש המשפחה שהוא הסמכות העליונה – על נשותיו, על ילדו הסורר, על כלתו האלמנה. הנקודה החשובה ביותר: המבנה החברתי הפטריארכלי עצמו אינו המסר הערכי של הפרשה. הוא המציאות המשתקפת דרכה. העמדת האלטרנטיבה המשפטית, הכרוכה בפועל בהחלשת המוסד המשפחתי הפטריארכלי – היא הגרעין הערכי שבו טמון המסר הרעיוני.

נוכל כעת לשוב למדרש חכמים המפרש את ה"שמלה" כעדים. אין זה הפשט המילולי של הפרשה, אך זו פרשנות הממצה את הפשט המהותי שלה. מנהג השמלה משקף מציאות קדומה, אך איננו עיקר. חכמים מבקשים לקלף את מעטפת הריאליה, ולמצות את הגרעין הערכי של המצווה, שביסודו הכפפת מערכות היחסים הפנים משפחתיות למרותו של המשפט. באומרה "שמלה", התורה אכן ביקשה להכריע באמצעות ראיות, ולא לשמוע לעלילות הדברים של הבעל. לפיכך, הפרשנות "עדים" מהווה המשך ישיר של קו המחשבה המקראי; פשט מהותי הגם שאינו מילולי.

הכול שפיט?

למהפכה המשפטית שמתווה הפרשה יש מחיר – אובדן האוטונומיה המשפחתית. האם באמת ראוי להכריע את כל הסכסוכים המשפחתיים בבית הדין? האין מקום למשפחה להחליט על ערכיה ודרכי התנהלותה?

נקודת האיזון קשורה שוב להבנת הריאליה החברתית המקראית. המציאות הפטריארכלית מחייבת את האישה להשתלב בבית משפחת בעלה. כך, למשל, כאשר יהודה מבקש לדחות את תביעתה של תמר הוא אומר לה: "שְׁבִי אֶלְמְנָה בֵּית אֲבִיךָ". זהו בית ילדותה, בניגוד לבית יהודה שבו היא אינה בת-בית שלמה. בחברה זו, אישה – כל אישה – היא מהגרת; היא עזבה את בית אביה וכעת עליה להילחם על מעמדה בביתה החדש. ומי יבטיח את זכויותיה אם אינה אהובה? ולמי תהיה נתונה הנאמנות של ביתה החדש, אם בעלה יִשְׁנָאָהּ ויעליל עליה עלילת דמים? בכל אחת מנקודות המתח הללו ישנו חוסר איזון מובנה. כך הדבר גם עבור היבמה, אלמנה ללא ילדים; היא זרה בביתה. הרי אילו היה לתמר בן מער או

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף